

ALEKSY AWDIEJEW

Ideologia, postawa a komunikacja

Problemy związane z ideologią, teorią postawy i perswazji stają się ostatnio dość aktualnym tematem w środowisku lingwistycznym. Zmusza to do zapoznawania się z osiągnięciami takich nauk pokrewnych, jak psychologia społeczna, kulturoznawstwo, politologia, logika, filozofia języka, socjologia itd. Nie określono jednak ostatecznie zakresu badawczego językoznawstwa w tym polu badawczym. Nie było do tej pory odpowiedzi na pytanie, czy językoznawcy w tych badaniach interdyscyplinarnych mają swoją specyficzną działkę, czy wraz z innymi specjalistami z nauk pokrewnych mają opracowywać wspólną metodologię i realizować wspólne cele badawcze. Dziś wydaje się jednak, iż nastąpił moment, kiedy lingwiści są już w stanie określić zakres specjalistycznych badań w tej dziedzinie, związany przede wszystkim z analizą i interpretacją dyskursu perswazyjnego. Taka analiza nie zawsze jest dostępna psychologom i socjologom z powodu pewnych ograniczeń metodologicznych, a mogłaby być również dla nich bardzo pożytecznym instrumentem badawczym. Chodzi więc o zapoczątkowanie dziedziny badań lingwistycznych, którą można by nazwać pragmatyką perswazji i która by w sposób możliwie precyzyjny opisywała mechanizmy przetwarzania sensu w komunikacji, kiedy język stanowi narzędzie wpływu. Lingwistyka, jak się wydaje, nie jest w stanie przedstawić wszystkich czynników motywacyjnych, powodujących efektywną perswazję, którymi zajmuje się psychologia i socjologia, może jednak dość ściśle ustalić wybór środków językowych, za pomocą których tej perswazji się dokonuje. Niniejszy artykuł jest wstępną propozycją określenia zakresu takich badań.

Propozycja ta jest oparta na metodologii gramatyki komunikacyjnej, którą przedstawiliśmy w niedawnych publikacjach (Awdiejew 2004; Awdiejew, Habrajaska 2006). Stanowi poszerzenie opisu interakcyjnego poziomu tej gramatyki, który odpowiada na pytanie, po co człowiek coś mówi, i na którym występują takie stałe komponenty jak Nadawca i Odbiorca oraz pragmatyczne warunki organizujące podstawową jednostkę interakcji – akt mowy. Jednostka ta realizuje zamierzony przez nadawcę cel interakcyjny. Z tego punktu widzenia proces perswazji jest gramatycznie zorganizowaną strategią interakcyjną wyboru odpowiednich aktów mowy, który dąży do osiągnięcia wcześniej zamierzonych przez Nadawcę celów. Pomijając obecnie całą dość złożoną problematykę rozpoznawania intencji

i celów Nadawcy, różnych systemowych środków perswazji, bezpośrednich i pośrednich aktów mowy, ograniczymy się do przedstawienia specyficznej grupy aktów mowy – emotywno-oceniających, które mają na celu ekspozycję emotywno-oceniającej postawy Nadawcy, co, naszym zdaniem, jest podstawowym narzędziem wywierania wpływu na Odbiorcę. Możliwość takiego wpływu jest motywowana ogólną zasadą kooperacji sformułowaną przez H.P. Grice'a. Jej, jak się wydaje, konsekwentne rozszerzenie przedstawiłem w *Gramatyce interakcji werbalnej* (Awdiejew 2004: 115–116) jako zasadę solidarności uczuć, czyli jako dążenie Odbiorcy do utożsamiania się z wyrażoną postawą emotywno-oceniającą Nadawcy. Jak pokazuje praktyka komunikacyjna, nie zawsze takie utożsamianie się ma miejsce. Pozostawiając innym dziedzinom badającym te zjawiska opis różnorodnych motywacji blokujących tego rodzaju utożsamianie się, lingwiści, jak się wydaje, powinni się zająć problemami zgodności lub rozbieżności horyzontów aksjologicznych nadawców i odbiorców, które można sformułować w terminach semantycznych odpowiedniości i przeciwstawności zbiorów sądów oceniających i tym samym dokonywać prognozy możliwości oddziaływania za pomocą języka. W przypadku badań możliwości wpływów w środkach komunikacji masowej opis horyzontu aksjologicznego można utożsamiać z opisem tzw. systemu ideologicznego, czyli systemu stałego odniesienia wartościującego zjawiska otaczającego mówiących świata.

1. Ideologia

Tradycje badania ideologii jako trwałego systemu symbolicznego, do którego odwołuje się myślący człowiek, są bogate i długotrwałe. Nie mając możliwości przedstawienia tych tradycji w pełni, wymieniam tylko te, które uważam za ciekawe i mające obiecujące perspektywy badawcze. Wśród polskich prac językoznawczych ciekawe wydają się propozycje typologii i badań języka wartości Jadwigi Puzyniny (Puzynina 1992) oraz doniosły wysiłek badawczy polskich etnolingwistów, zainspirowany i kierowany przez Jerzego Bartmińskiego, poświęcony badaniom stereotypów i nazw wartości w języku polskim (patrz np. Bartmiński 2003). Osiągnięcia te otworzyły możliwość dalszych eksploracji systemów symbolicznych pod względem perswazji językowej. Systemy symboliczne będziemy ujmować jako zbiory trwałych, aksjologicznych przekonań, które są traktowane przez mówiących jako pewniki aksjomatyczne, niewymagające jakiegokolwiek udowodnienia. Stopień spójności tych zbiorów i ich siły przekonania muszą stać się przedmiotem przyszłych badań. Całościowy opis takich systemów jest trudny i pod względem metodologicznym nie do końca określony. Przede wszystkim należy zdać sobie sprawę z tego, czemu ma służyć taki opis. Jeśli pragmatycznym jego celem ma być analiza i interpretacja dyskursów ideologicznych, to należy przede wszystkim ustalić granice zbiorów przekonań i wchodzące do nich jednostki obsługujące dyskursy społeczno-polityczne. Zakładamy, że kontakty rodzinno-domowe, towarzyskie,

naukowo-specjalistyczne itd. korzystają z innych odniesień symbolicznych niż kontakty o tematyce społeczno-politycznej. Trudno ustalić granice tych zbiorów przekonań. Można tylko hipotetycznie założyć, iż codzienne kontakty rodzinno-domowe i towarzyskie odnoszą się do bardziej uniwersalnych, trwałych zbiorów przekonań kulturowych, a naukowo-specjalistyczne mają zazwyczaj odniesienie do ogólnego stanu aktualnej wiedzy naukowej – mającej mało wspólnego z ideologią i korzystającej z logicznej funkcji prawdziwości. Uznajemy więc, że ideologią można nazwać zbiór względnie trwałych odniesień do uogólnionych sądów aksjologicznych w dyskursie o tematyce społeczno-politycznej. Zdajemy sobie sprawę, że definicja ta nie jest doskonała, ale – jak pokazuje praktyka – uogólnienia takie można wydobyć z każdego dyskursu tego typu, jeśli są w nim chociaż ślady argumentacji, ponieważ właśnie w ciągu argumentacyjnym takie odniesienia odgrywają rolę podstawowych reguł.

Następnym ważnym problemem jest ustalenie jednostki opisu ideologii. Jeśli wyjdziemy z założeń wspomnianej już gramatyki komunikacyjnej, jednostką sensu w takim opisie nie może być tylko odrębna nazwa wartości, lecz przede wszystkim jednostka operacyjna: aksjologiczny standard semantyczny, który nie tylko przedstawia typową sytuację rzeczywistości, lecz również zawiera jej trwałą ocenę. Upraszczając sprawę należy, naszym zdaniem, połączyć tradycje poszukiwania tzw. reprezentacji wiedzy (*knowledge representation*) z koncepcją drugiej rzeczywistości. Kierunek reprezentacji wiedzy, który w teorii sztucznej inteligencji wypracował pojęcie frejmów (*ram*) i scenariuszy (zob. Minsky 1975), został twórczo rozwinięty przez kognitywistów (Lakoff 1987) w postaci wyidealizowanych modeli kognitywnych (*ICM*), które w tradycji Charlesa Fillmore'a mają właśnie charakter propozycjonalny. Z kolei koncepcja drugiej rzeczywistości w wersji przedstawionej przez Michaela Fleischera (2002) rozwija pojęcie obiektów kulturowych, które naszym zdaniem powinny stanowić argumenty w sądach aksjologicznych występujących jako reprezentacje przekonań. Są to powszechniki funkcjonujące w danej kulturze, przez nią wyodrębniane i wartościowane. Jeśli chodzi o systemy orientacji ideologicznej, to występuje w nich podklasa obiektów kulturowych, którą będziemy nazywać obiektami ideologicznymi. Różnią się one od ogólnych obiektów kulturowych przede wszystkim tym, że nawet w obrębie tej samej kultury przyjmują różną atrybucję, tworząc konkurujące ze sobą systemy ideologiczne, w których są różnie wartościowane. Sens ontologiczny obiektów ideologicznych nie jest w pełni określony. Może on wahać się od wyidealizowanych obiektów realnych typu: 'Ameryka', 'Unia Europejska', 'prezydent Rosji', 'Platforma Obywatelska', 'Kościół', 'Radio Maryja', do zupełnych fantomów typu: 'TV Rzeczpospolita', 'układ', 'komunizm', 'sprawiedliwość społeczna', 'demokracja' itd. W zależności od sensu ontologicznego obiektów zmienia się również sposób ich wartościowania. Istnieją także takie obiekty ideologiczne, które występują tylko w określonych systemach ideologicznych i nie są wyodrębniane w innych systemach. Problem wyboru i atrybucji jednostek wartościowania w ramach danego systemu ideologicznego wymaga szeroko zakro-

jonych badań. Różna atrybucja wyodrębnionych jednostek w różnych systemach ideologicznych niesie ze sobą właśnie rezygnację z analizy na poziomie samych nazw wartości, ponieważ interpretacja tych nazw nie jest możliwa bez uwzględnienia atrybucji przypisywanych im w różnych systemach wartościowania. Pojawienie się wartości obligatoryjnie wymaga pojawienia się obiektu wartościowania. A więc podstawową jednostką analizy systemów ideologicznych powinien być uogólniony sąd aksjologiczny, w którym jako argument występuje obiekt ideologiczny (X), do którego przypisywany jest podzbiór wartości (Q_1, Q_2, \dots, Q_n). Zbiór sądów aksjologicznych dla (X): $\Pi_n [Q_1(X), Q_2(X), \dots, Q_n(X)]$, stanowi atrybucję danego obiektu ideologicznego w określonym systemie ideologicznym, który zaznaczamy kwantyfikatorem Π_n , a którego sens można przedstawić wzorując się na formule Ajdukiewicza: 'Każdy członek tej grupy jest przekonany, że...' Odniesienie do tych samych przekonań jest w tym przypadku wyróżnieniem grupy ideologicznej, czyli określonego zbioru ludzi, którzy w interpretacji dyskursu społeczno-politycznego odwołują się do tych samych wartości. Uogólniony sąd aksjologiczny występujący jako składnik systemu ideologicznego można traktować jako ideologem.

Wchodzące w styczość systemy wartości ideologicznych (ideologie) dążą do maksymalnego skonstrastowania swych atrybucji, które się przejawia w polemice ideologicznej. Praktycznie rzecz biorąc, nie dochodzi do ich pełnego skonstrastowania, ale można zauważyć pewne tendencje przeciwstawiania atrybucji ideologicznych. Na przykład w polemice przedwyborczej PiS-u kontra PO pojawiły się zupełnie nowe kontrasty atrybucji przypisywane takim obiektom ideologicznym jak: 'liberalizm' vs 'Polska solidarna', 'układ' vs 'Prawo i Sprawiedliwość', 'III Rzeczpospolita' vs 'IV Rzeczpospolita', 'eurocentryzm' vs 'patriotyzm' itd.

Określenie obecnie istniejących polskich grup i systemów ideologicznych wymaga szczegółowych badań i jest utrudnione przez różnorodność sposobów deklarowania poglądów ze względu na cele polityczne. Hipotetycznie rzecz biorąc, mamy do czynienia z przynajmniej trzema systemami wartości – właściwymi grupie narodowo-konserwatywnej, prawicy liberalnej i socjaldemokracji. Każdy z nich wyodrębnia swe własne obiekty ideologiczne oraz dokonuje odmiennej atrybucji obiektów wspólnych. W praktyce, w przypadkach dialogu ideologicznego, możemy mówić o polifonii aksjologicznej, kiedy każda grupa ocenia swe własne przekonania, kontrastuje je z przekonaniem innych grup i odwołuje się do zewnętrznych autorytatywnych źródeł ideologicznych, wzmacniając tym samym swoje przekonania.

Systemy ideologiczne mają charakter dynamiczny i zmienny, ponieważ są zależne od aktualności politycznych. Utrudnia to ich opis oraz klasyfikację występujących w nich atrybucji. Można jednak mówić o pewnych momentach progowych zmian ideologicznych, spowodowanych ewolucyjnymi lub rewolucyjnymi zmianami w życiu danego społeczeństwa. Wówczas badania stanu systemów ideologicznych w okresie między dwoma momentami progowymi umożliwi uzyskanie jednorodnego materiału badawczego.

2. Postawa

Postawa jest przede wszystkim terminem psychologii społecznej i uważana jest za podstawowy składnik procesu perswazji, której głównym i praktycznie wykrywalnym celem jest zmiana lub modyfikacja postawy (por. O'Keefe 1990: 18–26). Naszym celem jest jednak określenie lingwistycznego sensu pojęcia postawy i jej funkcji w procesie interpretacji dyskursu społeczno-politycznego. Taka interpretacja wyklucza czysto indywidualne preferencje określonej osoby i rozpatruje ją jako reprezentanta danej grupy ideologicznej. Sensem lingwistycznym takiego określenia postawy jest stwierdzenie faktu konsekwentnego odniesienia się mówiącego do systemu wartości danej grupy i polemika z wartościami przedstawicieli innych grup. Wówczas, porównując wypowiedzi reprezentantów tej samej grupy ideologicznej, mamy możliwość dokładniejszego określenia granic danej ideologii. Określenie takie wymaga pewnego dopasowania ich własnego wyobrażenia o własnych wartościach do oceny tego samego odniesienia przez reprezentantów innych grup.

Najprostszym materiałem badania odniesień do wartości ogólnych są dyskursy metaideologiczne, niestety dość rzadkie, których tematem jest właśnie dany system wartości. Wówczas mówiący bezpośrednio odwołuje się do uogólnionych sądów swojego systemu ideologicznego. Odwołanie się takie można przedstawić jako reprezentację ideologicznej postawy ogólnej. Najczęściej takie odwołanie następuje w procesie argumentacji aksjologicznej, kiedy mamy do czynienia z sądami kwalifikującymi. W sądach kwalifikujących jako argumenty występują realne obiekty rzeczywistości, funkcjonujące na scenie politycznej (x_n), które mówiący ocenia przez odniesienie do jego ogólnego systemu wartości. Jak słusznie podkreśla Nadieżda Arutiunowa (1988: 59), takie oceny „dotyczą relacji między światem rzeczywistym a jego wyidealizowanym modelem”. Relacja ta jest realizowana przez operację odniesienia obiektu indywidualnego do klasy obiektów ideologicznych, występujących w tym „wyidealizowanym modelu” ($x_n \rightarrow X_n$). Stanowi to podstawową operację argumentacji aksjologicznej, która prowadzi do przeniesienia wartości przypisywanym obiektom kulturowym $Q_n(X_n)$ do indywidualnego obiektu (x_n), tworząc atrybucję dla tego obiektu $Q_n(x_n)$. Cały ciąg argumentacji aksjologicznej można przedstawić w sposób następujący:

- a. $Q_n(X_n)$ – określenie ogólnej reguły wnioskowania, wybór atrybucji w przestrzeni ideologicznej;
- b. $x_n \rightarrow X_n$ – odniesienie obiektu indywidualnego do odpowiedniej klasy obiektów ideologicznych;
- c. $Q_n(x_n)$ – przeniesienie atrybucji z przestrzeni ideologicznej na obiekt indywidualny.

Otrzymany w ten sposób sąd aksjologiczny dla obiektu indywidualnego można uznać za językową reprezentację ideologicznej postawy szczegółowej. Opisany mechanizm argumentacji aksjologicznej nie utrzymuje oczywiście wewnątrz-

nej dyscypliny logicznej i wykorzystuje przede wszystkim zasadę domniemanej styczności atrybucyjnej między obiektem ideologicznym a obiektem indywidualnym. Problemy parametryzacji aksjologicznej, która pozwala na ustalenie takiej styczności, czekają na rozwiązanie. Pobieźna analiza dyskursów ideologicznych pozwala na stwierdzenie przejawów kwalifikacji tendencyjnej, w zależności od koniunktury politycznej. Jeśli więc w przestrzeni ideologicznej Π_j mamy ciąg atrybucyjny typu:

Liberałowie są przeciwnikami całkowitego zakazu aborcji.

Aborcja jest zabójstwem.

Ergo: Liberałowie są zabójcami.

– to identyfikacja Kowalskiego, który występuje przeciw całkowitemu zakazowi aborcji, z obiektem ideologicznym ‘liberał’ automatycznie przenosi całość tej atrybucji na niego, tworząc ocenę końcową *Kowalski jest zabójcą*.

Ustalona relacja atrybutywna między wybranymi obiektami rzeczywistości i obiektami w przestrzeni ideologicznej tworzy konfigurację tzw. drugiej rzeczywistości – wyobraźniowej oceny aktualnej sceny politycznej. Ze względu na istnienie różnych orientacji ideologicznych należy mówić o istnieniu różnych wariantów drugiej rzeczywistości.

3. Komunikacja aksjologiczna

Najważniejszym warunkiem analizy dyskursów ideologicznych jest utrzymanie przez badaczy pozycji neutralnej, która zapewnia obiektywną analizę sposobów oddziaływania na odbiorcę. Istotą takiej pozycji jest własne nieangażowanie się badacza w proces interpretacji. Jest to zadanie trudne, ale wykonalne, jeśli w sposób świadomy ograniczymy się jedynie do ustalenia relacji sensu sądów kwalifikujących do ogólnych wartości ideologicznych eksponowanych przez nadawcę.

W praktyce analizy dyskursów ideologicznych występują dwa stylistycznie różniące się typy tekstów propagandowych. Różnica ta dotyczy sposobu wpływu na odbiorcę. W pierwszym typie dyskursu, który roboczo nazwaliśmy „k a t a r y n k ą”, mamy do czynienia z oddziaływaniem bez stosowania wyraźnej argumentacji. Nadawca w sposób masowy stosuje w nim hasłowanie, czyli użycie bezpośrednich definicji aksjologicznych, w których w roli *definiendum* występują obiekty indywidualne, a w roli *definiens* – gotowe, mocno emocjonalnie nacechowane, często metaforyczne określenia negatywne lub pozytywne w zależności od kierunku propagandowego. Głównym celem komunikacyjnym tego typu dyskursu nie jest zmiana przekonania, lecz wzbudzenie emocji odbiorcy z podstawowym założeniem, że jest on reprezentantem tej samej grupy ideologicznej, co nadawca. Ostra krytyczna pozycja nadawcy takich tekstów powoduje natychmiastowe ich odrzucenie przez reprezentantów innych grup perswazyjnych. Mamy więc tutaj do czynienia z tzw. perswa-

zją utrwalającą, która jedynie wzmacnia przekonania tej samej grupy. Typowymi przykładami takich dyskursów są teksty profesora Janusza Kaweckiego z kręgu Radia Maryja oraz polemiczne wystąpienia reżysera Kazimierza Kutza z kręgu „Gazety Wyborczej”. Sam tytuł publikacji Janusza Kaweckiego *Wołam i proszę: zaprzestańcie kamienowania Bożego Kapłana* (17.01.2006), skierowany pozornie do „środowisk liberalnych i antykościelnych”, uniemożliwia jakikolwiek równorzędny dialog polemiczny z przeciwnikiem ideologicznym. Funkcję „katarynki” pełnią tutaj liczne powtarzające się pozytywne określenia o. Tadeusza Rydzyka, negatywne definicje jego przeciwników oraz rozmaite parafrazy tych określeń. Z kolei wystąpienie Kazimierza Kutza, zatytułowane przez redakcję „Gazety Wyborczej” *Kaczyńscy bawią się w politykę* (28.02.2006), dąży do deprecjacji Lecha i Jarosława Kaczyńskich jako przywódców politycznych, porównując ich działalność z grą słabych aktorów na kiepskiej scenie prowincjonalnej, bez argumentacji przypisując im „brak prawdziwej inteligencji politycznej”, „rozrost ambicji i brak talentu” i określając braci jako „rodzaj aktorskiej samosiejki”.

Ciekawszym do analizy typem dyskursu są teksty argumentacyjne, w których nadawca, prezentując swą ideologiczną postawę szczegółową, usiłuje wpłynąć na każdego odbiorcę, niezależnie od jego perspektywy aksjologicznej. Rywalizacja różnych postaw do obiektów rzeczywistości jest podstawowym motywem tego typu dyskursów. Najciekawszym materiałem badawczym są dyskursy omawiające nowe, aktualne, dopiero powstałe obiekty indywidualne. Rozpoczyna się przy tym polemika aksjologiczna, w której uczestnicy dążą do różnych kierunków atrybucji. Ponieważ indywidualny obiekt rzeczywistości ma zazwyczaj nieograniczoną ilość parametrów, właśnie określona redukcja tych parametrów i ich ocena stanowi sedno argumentacji. Tendencyjny wybór parametrów może kardynalnie zmienić odniesienie do przestrzeni ideologicznej. W ostatnim okresie np. nowy obiekt indywidualny – *lustracja* – w zależności od orientacji aksjologicznej interlokutorów ulega różnej interpretacji aksjologicznej. Osoby o orientacji liberalno-demokratycznej traktują sposoby lustracji jako naruszenie godności osobistej człowieka, ponieważ uważają, że udowadnianie własnej niewinności stawia udowadniającego w sytuacji podejrzanego, co narusza, ich zdaniem, presumpcję niewinności. Z kolei osoby akceptujące podjętą uchwałę lustracyjną o orientacji konserwatywno-narodowej nie dopatrują się w niej naruszenia zasady demokratycznej, a uchylenie od oświadczenia lustracyjnego traktują jako przejaw zatajania prawdy. Dyskusja na ten temat zatacza szerokie kręgi i jej uczestnicy wynajdują różnorodne sposoby udowodnienia swoich ocen, dostarczając badaczom bardzo ciekawy materiał do analizy.

Literatura

- Arutiunowa, N. (1988): *Typy jazykowych znaczenij. Ocenka, Sobytie, Fakt*, Moskwa.
Awdiejew, A. (2004): *Gramatyka interakcji werbalnej*, Kraków.
Awdiejew, A., Habrajska, G. (2004): *Wprowadzenie do gramatyki komunikacyjnej*, t. 1, Łask.

- Awdiejew, A., Habrajska, G. (2006): *Wprowadzenie do gramatyki komunikacyjnej*, t. 2, Łask.
- Bartmiński, J. (red.) (2003): *Język w kręgu wartości. Studia semantyczne*, Lublin.
- Fleischer, M. (2002): *Teoria kultury i komunikacji*, Wrocław.
- Lakoff, G. (1987): *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*, Chicago–London.
- Minsky, M. (1975): *A framework for representing knowledge*, [w:] P.H. Winston (ed.): *The Psychology of Computer Vision*, N.Y.
- O’Keefe, D. (1990): *Persuasion. Theory and Research*, Newbury Park–London–New Delhi.
- Puzynina, J. (1992): *Język wartości*, Warszawa.
- Skarżyńska, K. (2005): *Człowiek a polityka. Zarys psychologii politycznej*, Warszawa.